

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ә.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

МАРҒҰЛАН ОҚУЛАРЫ – 2023

халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

Алматы қ., 30–31 наурыз 2023 ж.

2-том

Алматы
2023

Жинақ Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің
бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру,
ЖТН BR11765630 жобасы аясында шығарылды

Баспаға Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Ғылыми кеңесі ұсынған

Бас редактор

А. Оңғар, тарих ғылымдарының кандидаты

Жауапты редактор

Т.Б. Мамиров, тарих ғылымының кандидаты

Рецензенттер:

М.К. Хабдулина, тарих ғылымының кандидаты

В.Г. Ломан, тарих ғылымының кандидаты

Редакциялық алқа:

Г. С. Жұмабекова, тарих ғылымдарының кандидаты; Ә. М. Манапова, тарих ғылымдарының кандидаты;

Г. А. Базарбаева, тарих ғылымдарының кандидаты; Т. Н. Лошакова,

Е. Ш. Ақымбек, философия докторы (PhD); Д. А. Байтілеу, тарих ғылымдарының кандидаты;

Ж. Р. Утубаев, тарих ғылымдарының кандидаты, философия докторы (PhD);

А. Қ. Айтқали, философия докторы (PhD); Б. М. Хасенова, философия докторы (PhD); Я.С. Шаяхметова

Марғұлан оқулары – 2023: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары
(Алматы қ., 30–31 наурыз 2023 ж.). Алматы: археология институты. А. Х. Марғұлан, 2023. 304 б.

Жинақтың екінші томына ортағасырлардан жаңа заманға дейінгі хронологиялық диапозонды қамтитын 2022 жылғы далалық зерттеудің материалдары кіргізілді. Жинақтың бөлімдерінде еліміздегі археологиялық зерттеу тарихы, ғылымдағы жеке адамдардың ролі, далалық материалдарды теориялық қорытындылаудың нәтижелері, пәнаралық зерттеу қорытындысы, қолөнер мен өнерді зерттеу бойынша мәселелер қарастырылған.

Басылым археологтарға, тарихшыларға, этнологтарға, музейтанушыларға, сонымен қатар Қазақстан мен оған іргелес аймақтардың материалдық және рухани мәдениетін зерттеу мәселелеріне қызығушыларға арналған.

ISBN

4 Бөлім. ТАСТАҒЫ ӨНЕР ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Раздел 4. Вопросы изучения памятников наскального искусства

Горячев А.А., Галимжанов С.Э., Егорова Т.А., Гумирова О.Н. (Алматы, Казахстан) Археологические исследования петроглифического комплекса Ордакул на территории Жетысуской области в 2022 году	7
Железняков Б.А., Ақымбек Е.Ш., Железнякова В. (Алматы, Казахстан) Петроглифы Улькен Шабакты, Малый Каратау (исследования 2022 г.)	21
Hermann L. (Arlon, Belgium), DeKastle A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Plumtree J. (Vienna, Austria) A rock art site at Bulan-Segettu (Issyk-Kul oblast) in Kyrgyzstan	34

5 Бөлім. АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Раздел 5. Междисциплинарные исследования в археологии

Ағайдарова А.М., Мирхашимов И.Х., Переверзев Ю.С., Павлов И.И. Нурпеисов М.М., Бобачёв А.А. (Алматы, Казахстан) Построение трёхмерных моделей внутреннего строения кургана № 4 комплекса «Кайрат»	43
Алексейцева В.В., Жилич С.В., Уткин М.В. (Новосибирск, Россия) Фитолитный анализ как метод изучения археологических памятников: методические вопросы	48
Антонов М.А. (Алматы, Казахстан) Операционные системы GNU/Linux для археолога	52
Дубягина Е.В., Ақымбек Е.Ш. (Алматы, Казахстан) Технологический анализ керамики и мастерские средневековой керамики с Таласской долины	57
Искаков К.Т. (Астана, Казахстан), Антонов М.А. (Алматы, Казахстан) Имитация точечной штриховки при обработке изображений с помощью различного программного обеспечения	64
Кулькова М.А., Кашуба М.Т., Кульков А.М., Ветрова М.Н., Стрельцов М.А. (Санкт-Петербург, Россия) Разработка методики полевых исследований для выявления границ поселений эпохи бронзы на п-ове Тарханкут (северо-западный Крым) по данным геохимического картирования	70
Медникова М.Б., Тарасова А.А., Четчикова О.Ю., Петрова К.А. (Москва, Россия) Население джетыясарской культуры Восточного Приаралья в эпоху миграций I тысячелетия по данным антропологического источника	80
Сакенов С.К., Сиражева Б., Рахманкулов Е.Ж. (Астана, Казахстан) Бытығай төңірегіндегі жер-су аттары	92

Ситдиқов А.Г., Бездудный В.Г., Тулуш Д.К., Кольченко В.А. (Казань, Россия) Опыт и перспективы применения геофизических методов исследования на средневековых городах (на примере городищ Среднего Поволжья и Чуйской долины)	97
Утубаев Ж.Р., Шағирбаев М. (Алматы, Казахстан) Бәбіш мола 1 және Мыңарал ескерткіштерінің археозоологиялық материалдарын талдау (2022 ж. қазба жұмыстары бойынша)	112
Худавердян А.Ю., Енгибарян Н.Г., Азизян Л.А., Мириджанян Д.Г., Тер-Минасян Л.Р. (Ереван, Армения) Население Армении в эпоху раннего средневековья (по биоархеологическим данным Агаракского могильника)	122
Щербаков Н.Б. (Уфа, Россия), Гольева А.А. (Москва, Россия), Шутелева И.А., Леонова Т.А. (Алматы, Казахстан) Результаты комплексных естественно-научных исследований Мурадым-8, селища позднего бронзового века на территории Башкирского Приуралья	131
Юракова А.Ю. (Кемерово, Россия) Технико-технологические особенности керамики «гребенчато-ямочной общности» позднего неолита – раннего металла в Барабинской лесостепи: поиск маркеров хронологической дифференциации	140
Ержанова А.Е., Жанбулатов К.А., Казизов Е.С. (Алматы, Казахстан) Изучение каменных орудий с поселения Байтерек 1	147

6 Бөлім. ЭТНОАРХЕОЛОГИЯ

Раздел 6. Этноархеология

Ганиева А.С., Сакенов С.К., Рахманкулов Е. Ж., Хасенова Б.М. (Астана, Казахстан) Результаты археологических исследований казахской зимовки Бозок II на территории столицы	151
Мамедов А.М., Баиров Н.М., Уразмагамбетов Н.Н., Кемешев Е.Е. (Актобе, Казахстан) Результаты исследования «некрополя-мечети Досжан Хазрет»	158
Пилипенко С.А. (Новосибирск, Россия), Жадаева А.В. (Краснодар, Россия) О верхней дате бытования раковин каури на территории юга Западной Сибири и сопредельных территориях	167
Тлеугабдулов Д.Т., Егинбай А.Е. (Астана, Казахстан) Исследование кыстау Жиенкул в Ерейментау	170

7 Бөлім. ҒЫЛЫМ ТАРИХЫНАН. ТҰЛҒАЛАР

Раздел 7. Из истории науки. Персоналии

Аққошқарова Ж.Т. (Астана, Казахстан) Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы және В.Ф. Зайберттің ғылыми жетістіктері	178
Байсариева Г.О. (Туркестан, Казахстан) Исследования С.М. Ахинжанова по археологии Отрара	184
Бапанова Б.Д. (Алматы, Казахстан), Кунанбаева Ш.Б. (Астана, Казахстан) Шығыс Жетісудағы Таусамалы кешенінің археологиялық ескерткіштері	188

Бедельбаева М.В. (Караганда, Казахстан)	
Потенциал картографических исследований в археологии (на примере конкретной задачи)	197
Жамбулатов К.А., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш. (Алматы, Казахстан)	
Археологическая разведка в Житикаринском районе Костанайской области в 2022 г.	205
Жұмай Г. (Иссык, Казахстан)	
Талхиз қалашығынан табылған археологиялық олжалар (археолог И.И. Копыловтың зерттеулері негізінде)	212
Лошакова Т.Н. (Алматы, Казахстан)	
«Тайна древнего сосуда...» (памяти Т.М. Тепловодской)	217
Мамедов А.М., Амантаев Н.А., Мамиров К.Б. (Актобе, Казахстан)	
Қарғалы ауданының археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихы	223
Подзюбан Е.В., Дей Д.Б. (Костанай, Казахстан)	
О перспективах исследования географов Тургайского прогиба	229
8 Бөлім. КОНСЕРВАЦИЯ, РЕСТАВРАЦИЯ, МУЗЕЙТАНУ ЖӘНЕ РЕКОНСТРУКЦИЯ	
Раздел 8. Вопросы консервации, реставрации, музеологии и реконструкции	
Абильмаликов К.К. (с. Никольское, СКО, Казахстан), Курманиязов Ы.С. (Кызылорда, Казахстан), Макеев М.С. (с. Никольское, СКО, Казахстан)	
Археологические реконструкционные исследования на поселении Ботай в 2022 г.	239
Ахметкалиев Р.Б., Алтынбеков К. (Алматы, Казахстан)	
Консервация артефактов из водонасыщенной древесины курганов Берел	250
Ахметкалиев Р.Б., Алтынбеков К. (Алматы, Казахстан)	
Укрепление ветхой бумаги и определение ее механической прочности	255
Доспанов О.Т. (Нукус, Республика Каракалпакстан)	
Экспонирование предметов археологии как стиль к изучению и сопоставлению эволюции гончарного производства Южного Приаралья (на основе выставки Государственного музея искусств Республики Каракалпакстан им. И.В. Савицкого)	258
Қалиева Ж.С. (Астана, Казахстан), Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.К. (Алматы, Казахстан)	
Экспериментальды тәжірибе барысында шірікрабат мәдениеті ескерткіштеріндегі керамикалық ыдыстардың жасалу технологиясы	271
Баймусенов Ж.О., Мамбеталинов Р.Ж. (Птеропавловск, Казахстан)	
Археологические исследования и музеефикация памятников археологии I тыс. до н.э. - I тыс. н. э. на территории Северного Казахстана, на примере кургана Байкара	278
Реутова М.А. (Самарканд, Узбекистан)	
Буддийский комплекс Фаязтепа. Исследование и реставрация монументального декора	283
Тажекеев А.А., Султанжанов Ж.К. (Кызылорда, Казахстан)	
Бейсембаева Л.С. Тажекеев А.А., Билалов С.У. (Алматы, Казахстан)	
2022 ж. Алтынасар қалашығында жүргізілген ғылыми реставрациялық жұмыстардың нәтижелері	292
Қысқартулар тізімі – Список сокращений	298

А.С. Ганиева
С.Қ. Сәкенов
Б.М. Хасенова
Е.Ж. Рахманқұлов

Ганиева Айнагуль Сәбитқызы¹, ganieva@mail.ru,
Сәкенов Серғазы Қайырбекұлы², sergazi_82@mail.ru,
Рахманқұлов Ерболат Жақсыбекұлы¹, mr.doublecherry@mail.ru,
Хасенова Бақыт Мұлдашқызы², alicar@inbox.ru
¹«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі,
Астана қ., Қазақстан.
²А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының филиалы;
Астана қ., Қазақстан.

Елорда өңірінде Бозоқ II қазақ қыстауының археологиялық зерттеулерінің нәтижелері*

Аннотация. Мақала Бозоқ II қазақ қыстауын археологиялық зерттеу нәтижелеріне арналған. 2021–2022 жылдары 5 құрылыс конструкциясы, 3 тұрғын үй, 2 шаруашылық құрылыстар зерттелді. Құрылымдар күйдірілмеген кірпіштен салынған. Үйлердің құрылысында табиғи материалдар пайдаланылды: саз, құм, тіректер, қамыс. Қыстаудың мәдени қабатында даталайтын материалдың көп мөлшері табылды, олардың ішінде фарфордан жасалған ыдыс-аяқ, керамика, шайнек, қанжар, темірден, қоладан, шыныдан жасалған заттар, декоративті безендіру бөлшектері, тиын. 300-ден астам жануарлардың остеологиялық материалдарына алдын ала салыстырмалы сипаттама берілді. Қыстау материалдары үй құрылысының дәстүрлері мен технологияларын қадағалауға, қазақтардың тұрмыстық және шаруашылық өмірінің аспектілерін анықтауға мүмкіндік береді. Бозоқ II қыстау аумағында жүргізілген стационарлық зерттеулер қазіргі Астананың тарихы туралы мәліметтерді кеңейтіп, нақты фактілермен толықтыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: қыстау, Солтүстік Сарыарқа, тұрғын үй, шаруашылық, Бозоқ II.

Ганиева Айнагуль Сабитовна¹,
Сәкенов Серғазы Қайырбекович²,
Рахманқұлов Ерболат Жақсыбекович¹,
Хасенова Бақыт Мұлдашевна²

¹ Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозоқ»,
г. Астана, Казахстан;

² Филиал Института археологии им. А.Х. Марғұлана,
г. Астана, Казахстан

Результаты археологических исследований казахской зимовки Бозок II на территории столицы

Аннотация. Статья посвящена итогам археологического обследования казахской зимовки Бозок II. В 2021–2022 гг. исследованы 5 строительных конструкций, 3 – жилых, 2 – хозяйственные пристройки. Сооружения

© 2023 г. Ганиева А.С., Сәкенов С.Қ., Хасенова Б.М., Рахманқұлов Е.Ж.

*Мақала ҚР МСМ BR10164134 мақсатты-қаржыландыру бағдарламасы аясында орындалды

построены из сырцового кирпича. При строительстве домов использовались природные материалы: глина, песок, жерди, камыш. Культурный слой кыстау содержал большое количество датирующего материала, среди них фрагменты фарфоровой посуды, керамики, гири, кинжал, предметы из железа, бронзы, стекла, детали декоративного убранства, монета, более 300 фрагментов остеологического материала животных, которым дана предварительная сравнительная характеристика. Жилища датируются серединой XIX в. – началом XX в. Материалы зимовок позволяют проследить традиции и технологии домостроительства, выявить аспекты бытовой и хозяйственной жизни казахов. Проведенные стационарные исследования на территории зимовки Бозок II позволили пополнить конкретными фактами и расширить сведения по истории современной столицы.

Ключевые слова: кыстау, Северная Сарыарка, жилище, хозяйство, Бозок II.

Ainagul Ganieva¹,
Sergazy Sakenov²,
Yerbolat Rakhmankulov¹,
Bakyt Khasenova²

¹State Historical and Cultural Museum-Reserve „Bozok“,
Astana, Kazakhstan

²Branch of the Margulan Institute of Archaeology,
Astana, Kazakhstan

The results of archaeological research of the Kazakh wintering Bozok II on the territory of the capital

Annotation. The article is devoted to the results of the archaeological survey of the Kazakh wintering of Bozok II. In 2021–2022, 5 building structures were investigated, 3 – residential, 2 – outbuildings. The structures are built of mud bricks. Natural materials were used in the construction of houses: clay, sand, poles, reeds. The wintering cultural layer contained a large amount of dating material, including fragments of porcelain tableware, ceramics, weights, dagger, objects made of iron, bronze, glass, decorative details, a coin, more than 300 fragments of osteological material of animals, which were given a preliminary comparative characteristic. The dwellings date from the middle of the XIX century – the beginning of the XX century. The materials of winter quarters allow us to trace the traditions and technologies of house-building, to identify aspects of the household and economic life of the Kazakhs. The stationary studies carried out on the territory of the wintering of Bozok II allowed us to supplement with concrete facts and expand information on the history of the modern capital.

Keywords: wintering, Northern Saryarka, housing, economy, Bozok II.

Қазақ қыстаулары отырықшылықтың және мерзім-мезгілмен көшіп жүретін өмір салтының ерекше белгісі. Ш.Ш. Уәлиханов қазақтардағы мал шаруашылығының ерекшелігі туралы айта кетті: «...қыста қыстаусыз, жазда жайлау мен көктеусіз қазақтың жері қанша үлкен болсада оларды асырай алмауы мүмкін екенін айтады...» [Валиханов 1985]. Қазақ халқының тұрмыс қағидасында табиғатқа, өмірге бейімділіктің сан алуан қырын көре аламыз. Сол себепте қазақ халқы мәдениетке бай. Шаруашылықтың да кез келген түрін кездестіруге болады. Яғни бір саладағы мәдениетті қамтымайды. Қазақ даласында қыстаулар өңірлерге оның климатына, жер-бедеріне, флорасы мен фаунасына байланысты сан түрлі болып келеді.

Тұрғын үй халықтың материалдық мәдениетінің ежелгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табыла-

ды, және де шаруашылық-мәдени түрі, өмір салты, климаттық ерекшеліктері, әлемнің дәстүрлі көрінісін бейнелейді. Барлық тарихи кезеңдерде қазақ тұрғын үйлері мен қоныстарын орналастыру табиғи жағдайларға байланысты болды.

XIX ғасырдан бастап Қазақстанның барлық аумағында тұрақты тұрғын үйлердің пайда болуы экономикалық көрсеткіші ретінде дәстүрлі өмірдің өзгеруіне байланысты. Жаңа кезеңде Қазақстанның барлық өңірлерінде саман, шымтезек, ағаш, қамыс, таспайдаланылған қазақ қыстауларының қиратылған құрылыстары кеңінен тараған. Бірақ бұл олардың жақсы сақталғанын білдірмейді. А.З. Бейсеновтың Орталық Қазақстандағы жұмысының далалық тәжірибесі қазақ қыстауларының негізгі бөлігі жойылғанын немесе олардың қалдықтары ғылыми зерттеуге жарамсыз дегенін айқындайды [Бейсенов 2021: 12].

Қазақ стационарлық қоныстарын зерттеу Сарыарқаның солтүстік бөлігі үшін де өзекті ғылыми проблема болып табылады. Осы өңірде қазақ қыстақтары біркелкі зерттелмеген. Біздің зерттеулерімізбен қатар сондай-ақ, өңірде орналасқан Сарқырама, Қозыкөш қыстаулары сияқты қоныстану кешендері зерттелуде. Қозыкөш қыстауы 80 жеке үйден тұрады. Қоныс материалдары Қазақстан аумағының XIX ғасырда отарлануынан туындаған түбегейлі тарихи-саяси өзгерістерді айғақтайды [Хабдулина 2002: 15].

Қазақ қыстауы туралы ақпарат тарихи-саяси процестерді, қазақтың отырықшы тұрғын үйінің қалыптасуы мен дамуы, нарықтық экономикаға бағдарланған және қала экономикасымен тығыз байланысты шаруашылық-мәдени түрінің өзгеруі туралы деректерді зерделеу кезінде өте маңызды болып табылады.

Бұл мақаланың негізгі материалдары Астана өңірінде, Есіл өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан Бозоқ II қазақ қыстауында ашылып, зерттелді.

Бозоқ II қыстауы стратегиялық және шаруашылық-мәдени тұрғыдан Нұра-Есіл ландшафтық аймағында ең қолайлы жағдайға ие. Ол Сарыарқаның солтүстік өңіріндегі екі ірі суайрықтың: Нұра және Есіл өзендерінің аралығында, Бұзықты көлінің оңтүстік-шығыс жағалауында орналасқан.

2021 жылғы археологиялық қазба жұмыстары екі тұрғын үй мен оның шаруашылық құлаған құрылымдарын зерттеді. Жұмыстар 625 м² аумақты жаппай ашу әдісімен жүргізілді [Ганиева, Сакенов, Хасенова, 2022]. Көлемі 16х8 м, 12х8 м үйлер екі бөлмеден тұрған, үлкен үйде бөлмелер ені 1,2 м ішкі қабырғамен, екіншісінде – бөлменің ортасында 2 бөлмені бөліп, жылытатын бес бағаналы пеш болған [Ганиева и др., 2022: 95]. Шаруашылық қызметпен байланысты сәулет шешімдерінің бірі – тұрғын үйдің жанында малға арналған шаруашылық құрылыстарын салу және оларды ортақ өткелмен қосу. Жиналған материал коллекциясы қыстауды XIX ғ. аяғы – XX ғ. басымен анықтайды [Ганиева, Ананьевская, Хасенова 2022].

Қазақстанның солтүстік өңірлерінің аумағы үшін тұрақты тұрғын үйлер бірнеше сәулеттік белгілері бойынша ерекшеленеді, негізінен олар қоршаған орта мен ландшафтқа бағынады. Үйлерді салу кезінде табиғи материалдар пайдаланылды: саз, құм, тіректер, ағаш, қамыс, шым.

Жаңа кезең дәуірінде қазақ қоғамының дәстүрлі өмірін зерделеудегі өзекті мәселелерді шешу үшін, сондай-ақ сол кезеңде болған саяси, экономикалық және мәдени өзгерістерге халықтың бейімделуінің ғылыми мәселелерін жария ету үшін зерттеушілер қазақ қыстауларын зерделеу бойынша нақты материал жинауды тоқтатпайды. 2022 жылы Бозоқ II қыстауын археологиялық зерттеу жалғастырылды. Стационарлық археологиялық жұмыстар Бозоқ II қыстауына іргелес аумақта жүргізілді, онда бір шаруашылық-тұрғын үй кешені толық зерттелді.

Бұзықты көлінің шығыс бөлігінде, биік жағалауда екі құрылыстың қираған қалдықтары тіркелген. Нысандар 2021 жылғы қазбадан оңтүстікке қарай 50 м қашықтықта орналасқан.

№ 1 құрылыс Бұзықты көлі жағасының шетіне жақын орналасқан, тереңдігі 0,3 м ор және биіктігі 0,4 м аспайтын дуал түрінде бекітіледі. Нысанның ұзындығы 16 м, ені 8 м шығыс бөлігінің дуалы қарама-қарсы бөлікпен салыстырғанда жоғары, мұнда дуал іс жүзінде көрінбейді. Құрылымның жартылай сопақ батыс қабырғасы жердің беткі қабатында жақсы белгіленеді, мұндай архитектуралық ерекшеліктер аймақтың барлық қыстауларында жиі кездеседі. Дөңгелек бұрыштар мен сопақ пішінді қабырғалар табиғи-климаттық жағдайларға бейімделудің белгілері болып табылады. Жартылай сопақ пішінді қабырғалар күзгі-қысқы уақытта қатты жел мен қатты боран қысымын азайтуға мүмкіндік берді. Айта кету керек, қазақтардың күнделікті сөйлеуінде де «жел терісінен соғып тұр», «қар терісінен қағып тұр» тіркестері сақталған. Яғни, қазақ қоғамының архитектуралық-шаруашылық-тұрғын үй кешендерінің көмегімен табиғи-географиялық ортаға бейімделу қабілеті коммуникативтік функцияны орындайтын (сөйлеуге кіретін) тұрақты өрнектер түрінде көрініс тапты.

Қазақ қыстауына тән тағы бір стандартты архитектуралық әдіс – тұрғын үйдің шығыс бөлігі іргетастан жоғары деңгейде болуы. Тұрғын үйдің іргетасы 4х8 м, ұзын қабырғалары солтүстік-шығысқа бағытталған. Тұтастай алғанда, бұл тұрғын үй құрылымын және оған іргелес шаруашылық құрылысын біріктіретін, малды ұстауға бейімделген бірыңғай сәулет кешені. Екінші ғимарат шығыс жағындағы № 1 құрылымға іргелес.

№ 2 құрылым. Өлшемі 10х15 м тікбұрышты алаң. Тікбұрышты алаң жер бетінің 0,15 м-ден жоғары, сондықтан ол нақты белгіленеді. Құрылымның

іргетасы қалқымалы білік ретінде белгіленеді, ол құрылымның өлшемдері мен бағдарын қадағалайды. ғимараттың ұзын қабырғалары батыстан шығысқа, қысқа қабырғалары солтүстіктен оңтүстікке бағытталған. Ішкі бөлігінде құрылымды үш тең бөлмеге бөлетін екі ішкі қабырғаның іргетасы байқалады. Көтергіш материал бекітілмеген, бірақ қазба басталғанға дейін бетінде күйдірілген қызыл кірпіштің кішігірім бөліктері жиналғанын атап өткен жөн.

Дәстүрлі қазақ қоғамында топографиялық жағынан жақын тұрған үйлердің өз атаулары бар. Үйлер мақсаты бойынша бөлінеді: «үлкен үй» – иесінің отбасы тікелей тұратын үй, «кіші үй» – шаруашылық құрылыстар, мұнда шопанның отбасы немесе жұмысшылар да тұра алады.

Археологиялық зерттеу нысаны ретінде № 2 құрылым таңдалды. Зерттелетін объектіні мұқият зерттеу үшін 16×12 м көлемінде қазба салынды. Қазба жұмыстары кезінде стратиграфияны анықтау мақсатында ұзынынан және көлденең жалдар қалдырып, секторлар бөлінді. Нысан археологиялық жаппай ашу әдісімен зерттелді, бұл архитектуралық құрылымның қалдықтарын толық құжаттауға мүмкіндік берді.

№ 2 құрылыстың жалпы ауданы 192 м², қазба секторларға бөлінген, әр сектордың өлшемі 4×3 м. Барлық секторларда топырақтың алғашқы қабаттарын алып тастағаннан кейін құрылымның іргетасы периметрі бойынша 0,2 м деңгейінде байқалады. Іргетасы саздан жасалған кірпіштен тұрғызылған. 0,4 м деңгейінде барлық секторларда тазарту жұмыстары жүргізілді, тұрғын үйдің алғашқы бірнеше кірпіштері толығымен анықталды.

Қазба жұмыстары нәтижесінде тұрғын үй салу үшін пайдаланылған құрылыс материалы анықталды. Тұрғын үй құрылысының жоспары тікбұрышты, өлшемі 12×7 м, қабырғалары саманнан тұрғызылған. Қабырғалардың ені 1 м-ге жетеді, кірпіш байламға сәйкес бірнеше қатарға салынған. Кейбір жерлерде 30×20×20 см болатын кірпіштің өлшемін анықтауға болады. Тұрғын үй үш бөлмеден тұрады, бұған іргетастың қалған бөліктері және ішкі бөлгіш қабырғалардың кірпіштері дәлел бола алады. Жалпы, үй үш бөлмеге бірдей бөлінген.

Тұрғын үйдің кіре берісі шығыс бөлменің жағында болған, өйткені бөлменің оңтүстік-шығыс бөлігінде ішкі қабырғаға салынған пеш бекітілген. Пештің қалдықтары күйе іздерімен белгіленеді,

дақтың мөлшері 0,8×0,6 м. Тазартудан кейін шұңқырлар қара түсті саздақпен толтырылған, кейбір бөліктерінде кірпіш қатарлары бекітіліп, күйдірілген қызыл кірпіштің кішігірім бөліктері табылды. Ошақтың айналасында күл мен күйе қабаты тазартылды.

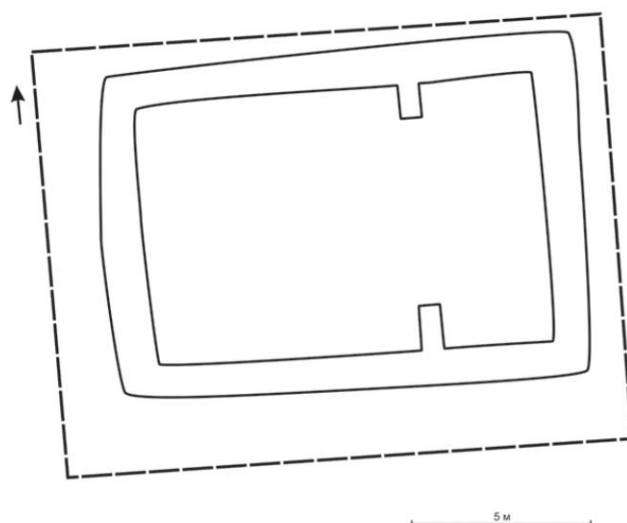
Басқа пештің іздері батыс және орталық бөлменің ішкі қабырғасына бекітілген орталық бөліктен табылды. Пештер стандартты, өлшемі 0,8×0,6 м. Тұрғын үйде екі пеш болды, жылыту жүйесі бірінші пеш кіреберіс бөлмені, ал екіншісі орталық және ең шеткі батыс бөлмені жылытатын етіп жасалған. Үшінші батыс бөлменің ортасында мөлшері 1,1 × 1,2 м, еденінен 0,3 м биіктікте орналасқан «сұфа» тазартылды, әдетте олар пештерге бекітілген. Жалпы, үйдің интерьері қарапайым болды, бөлменің едендері сазбен майланған болуы мүмкін.

Сыртқы қабырғалардың бұзылуының іздері бүкіл периметр бойынша көрінеді. Қабырғалардың құлау процесін егжей-тегжейлі бекіту мүмкін болмады, өйткені уақыт өте келе жауын-шашынның әсерінен саманнан жасалған кірпіш біртекті қоспаға айналды. Бұл қазбада қабырғалардың сыртқы периметрі бойынша қирау бірнеше метрге дейін жайылған біртекті саз мөлшері ретінде бекітіледі.

Археологиялық қазба жұмыстары бойынша тұрғын үйді қайта құру элементтері. Тұрғын үйдің қабырғалары стандартты өлшемдегі 30×20×20 см кірпіштен тұрғызылған. Саздан жасалған кірпіш экологиялық таза және салыстырмалы түрде қол жетімділігі арқасында Бозоқ II қыстауының тұрғындары кеңінен қолданған.

Қабырғаларды қалау бірнеше қатарда, кірпіш байламдарын сақтай отырып жасалған: бір қатар кірпіш көлденең, екінші қатар ұзынан төселген. Сыртқы қабырғалардың қалыңдығы 1 м-ге дейін жетті, сылақтың іздері бекітілмеген. Қабырғаларды сылақпен және әкпен ішкі өңдеу белгіленбеген. Үйге кіру оңтүстік-шығыс бөлігі арқылы жүзеге асырылды. Үй екі пешпен жабдықталған, өлшемі 4×7 м болатын үш бөлмеден тұрды, әр бөлмеде күн сәулесінің енуі үшін терезе тесігі болған. Шатыр бөренелерден салынған, қосымша қамыс пен күл қабатымен оқшауланды, бұған ғимараттың бүкіл ішкі алаңында тазартылған сығылған қамыс қабаты дәлел бола алады. Үйдің жалпы тұрғын ауданы 84 м² құрады. Зерттелетін уақыт аралығында тұрғын үй ауқатты адамға тиесілі болды (1-сур.).

Қазба жұмыстары кезінде аздаған ұсақ мал сүйектері табылды. Темірден жасалған бұйымдардың

1 - сұр. Бозоқ II қазақ қыстауы. Жоспар

бөліктері, патша уақыты тиыны (1830 ж. 1 тиын), өсімдік ою-өрнегі бар қола жапсырма. Алынған материалдардың жиынтық талдауы тұрғын үй кешенінің XIX ғасырмен белгілінеді.

Жалпы екіжылдық археологиялық маусым ішінде Бозоқ II қыстауында 1000 м² жер көлемінде қазба зерттеулері жүргізілді. 5 тұрақты құрылыс ашылды, оның ішінде 3 – тұрғын үйлер, 2- шаруашылық құрылыстар. Үш тұрғын үй саздан жасалған кірпіштен қаланған, ұзын қабырғаларымен батыстан шығысқа бағытталған. Саз балшықтан жасалған үйлер түрі там үй деп аталған. Олар екібөлмелі немесе бай қазақтарда үш-төртбөлмелі болып қаланған [Дукүмбаев 2017: 207]. Үйдің құрылымында 3 бөлігі анықталады: кіреберіс, ауыз үй, төр үй.

Қыстау аумағында археологиялық қазба жұмыстары кезінде жиналған остеологиялық материалдарды А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының археозоологиялық лабораториясында салыстырмалы сипаттама жүргізілді. Талдау нәтижесінде жануарлардың басым бөлігі ірі қара малға, екінші орында – жылқылар сүйегі, ал үшінші орында – қойлар саны анықталды [Шагирбаев, Ганиева, Сакенов 2022: 152]. Осындай пәнаралық тал-

даулар қоныстың шаруашылық және мәдени түрін анықтауға мүмкіндік берді.

XIX ғасырда Ақмола өңірінде қазақтардың мал шаруашылығы ірі қара мал өсіруге бағытталғанын айқындайды. Қыстаудың № 1 тұрғын үйдің (2021 ж. қазба) мәдени қабатында табылған өнеркәсіптік масштабта сүт өнімдерін өңдеуге арналған темірден жасалған механикаландырылған жабдықтың бөлшектерімен дәлелденеді [Ганиева, Хасенова 2022]. Ірі қара мал өсіруге бағдарланған мал шаруашылығын дамыту Ақмола бекінісінің нарығының қажеттіліктеріне тікелей байланысты болғанын атап өту қажет. Ақмола жәрмеңкесінен қыстауға тұрмыстық заттар мен керек-жарақтар жеткізілді, өз кезегінде қыстау қаланы мал өнімдерімен қамтамасыз етті.

Бозоқ II қыстауында қора мен қоң үйіндісінің орны анықталды. Сарайлардың бірі үйге іргелес, ал екіншісі бөлек. Жалпы, қыстауды жоспарлау кезінде көбінесе қора үйге іргелес болады. Археологиялық зерттеулер көрсеткендей, қыстау құрылымына жануарлардың жекелеген түрлері, буаз малдар және жаңа туған бұзаулар ұсталатын қосымша құрылымдар салынған [Бейсенов 2019: 12; Бейсенов 2020: 231].

Ортағасырлық қыстау құрылысында оларға іргелес сарай құрылысын көруге болады. Ортағасырлық Талғар қаласында үйлер қоршалып, аулада малдардың түріне байланысты қоралар салынған [Савельева 1989: 435]. Қазақстандық қыстаулардағы қоралар құрылымы бойынша үй жануарларының қандай түрлеріне артықшылық берілетінін анықтауға болады. С. Жолдасбаев ерекше қыстауларда малға арналған құрылыстардың бірнеше түрін бөліп көрсетеді. Мысалы, сарайдың ішкі көрінісі, қандай жануар түріне арналғанын көрсете алады [Жолдасбаев 2017].

Ақмола облысы (Петропавл уезді) бойынша қоныс аудару басқармасының мәліметінше, XX ғасырдың басында өңірде 14696 тұрақты тұрғын үй құрылыстарынан, сондай-ақ 13937 киіз үйден тұратын 13000-нан астам шаруа қожалықтары болған. Тұрақты құрылыстар ішінде үйлер (кірпіш, ағаш, жертөле), киіз үйлер саналды. Соңғысы барлық тұрғын үйлердің аз пайызын құрайды, бұл жұрттың көп бөлігі отырықшы өмір салтына жақындағанын көрсетеді [Киргизское хозяйство...1910: 66].

Қазақстандық қыстаулардағы шаруашылықтың құрылымын, үй жануарларының санын, олардың тұқымы мен жасын анықтау мәселесі өзекті. Құрылыс жоспарында қыстау ортағасырлық ғимараттардан айтарлықтай ерекшеленбейтінін көруге болады [Бейсенов 2019: 28]. А.З. Бейсеновтың айтуынша Сарыарқа жеріндегі қазақ қыстаулары кейінгі ортағасырлық Отрар тұрғын кешендерімен ұқсастығы айқын көрінеді. Т.В. Савельеваның айтуынша, ортағасырлық қалалардың көпшілігі түркітілдес тайпалардың қыстайтын жерінде пайда болған [Савельева 1989: 435]. Бұл пікір Жетісу өңіріндегі қазақ қыстақтарын зерттеген С. Жолдасбаев та растайды. Сондай-ақ, ол келесі тұжырымды қолдайды: «...біз зерттеп жатқан қоныстар жерімізде өмір сүрген және халқымыздың негізін құраған түркітілдес тайпалардың қыстайтын жерлері екенін түсіну керек» [Жолдасбаев 2017: 108].

Қорта келгенде қазақ қыстаулары қазақ мәдениетінің үлкен белгісі. Қазақ жеріндегі архитектуралық құрылыстың бір көрінісі. Біздің ата-бабаларымыздың құрғақ дала, шөл және шөлейт жағдайларға бейімделу тәжірибесі тек шаруашылықты ұйымдастыруда, күнделікті өмірді ұйымдастыруда ғана емес, сонымен бірге терең тамыр жайған құрылыс мәдениетінің дәстүрлерінде де байқалады. Қыстаулардың өзгерісі де халықтың

мәдени салтының деңгейін көрсетеді. Ол әсіресе XIX ғасырдағы орыс отарлауынан кейін көрініс тапты. Қыс суық, мал қорада, қол бос. Бір жағынан қыстау көшпелі-тіршілік өмірдің бөлшегі. Қыстау шаруашылыққа қолайлы, үйде отырып зерігерлік, ағашылық, ұсталықпен айналысатын таптырмас орын.

Қыстау туралы зерттеу алдағы уақытта өз өзектілігін жоғалтпайды. Қазақ тұрмысының сол кездегі жарық бейнесін толық шығару үшін көп жақты сала мамандарын қатыстыра отырып зерттеген жөн. Алдағы уақыттарда қыстауды зерттеуде оны бір салада қарамау керек. Қыстау орналасқан өңірдің ауа-райының өзгеруін зерттеу маңызды. Әсіресе синоптикалық сынамалар 100 деген жылдан бергі жауын-шашын мөлшері, желдің жылдамдығы мен бағыттары, жыл мезгілдердің ұзақтығының өзгерісі т.б. Сонымен қатар, жер бедері тектоникалық белдеулердің өзгерісі, топырақ құрамы әсіресе тың игеру жылдарынан бұрынғы және кейінгі және қазіргі кездегі өзгерістер, флора мен фауна, өсімдік әлемінің зерттелуі, ондағы жойылған өсімдіктер т.б., сонымен қатар, археологиялық, тарихи-этнографиялық зерттеулері маңызды.

ӘДЕБИЕТ

Валиханов Ш.Ш. О кочевках киргизов // Собр.соч.

Т.4. Алма-Ата, 1985. 106 б.

Бейсенов А.З. К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Марғұлановские чтения – 2019: м-лы Междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (19–20 апреля 2019 г.) / Гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Хабдулина М.К. Нур-Султан: НИИ археологии им. К.А. Акишева, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. С. 10–38.

Бейсенов А.З. Чингистау. Размышления у старой зимовки Абая // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Сб. науч. статей / Отв. ред. Тишкин А.А. Барнаул: АлтГУ, 2020. Вып. XXVI. С. 229–240.

Бейсенов А.З. Вопросы изучения и сохранения казахских зимовок // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: Сборник научных статей / Гл. ред. А.А. Тишкин; Министерство науки и высшего образования РФ, Алтайский государственный университет; Управление государственной охраны объектов культурного на-

- следования Алтайского края. Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2021. Вып. XXVII. С. 7–16.
- Ганиева А.С., Сакенов С.К., Хасенова Б.М. Результаты исследования кыстау Бозок II (Акмолинское Приишимье) в 2021 г. // Материалы Международной конференции «Маргулановские чтения-2022». Алматы, 2022. С. 16–24.
- Ганиева А.С., Рахманкулов Е.Ж., Кунанбаева Ш.Д., Кульжанова Б.Т. Опыт графической реконструкции казахского жилища (по археолого-этнографическим материалам) // XIV Оразбаевские чтения на тему: «Межкультурные контакты в древности и средневековье: новые исследования и открытия». Алматы, 2022. С. 91–98.
- Ганиева А., Ананьевская Е., Хасенова Б. Предметная коллекция казахского кыстау: по материалам полевых исследований в Акмолинском Приишимье // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы No 3(31) 2022. С. 90–98 <https://edu.e-history.kz/index.php/history/issue/view/1/3>.
- Ганиева А.С., Хасенова Б.М. Коллекция находок поселения Бозок II в северной Сарыарке // Всероссийская научно-практическая конференция «Музей и наука» к 45-летию со дня основания музея «Археология, этнография и экология Сибири». КемГУ, 2021. С. 44–48.
- Дукомбайев А. Реконструкция ранних типов казахских наземных жилищ по материалам полевых исследований // Современные проблемы изучения древних и традиционных культур народов Евразии материалы LVII российской (с международным участием) археолого-этнографической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. Сургут, 2017. С. 206–208.
- Жолдасбаев С.Ж. Қазақ елінің XV–XVIII ғасырлардағы тұрақты мекенжайлары / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. X. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы, 2017. 304 б. (Қазақша, ағылшынша, орысша).
- Киргизское хозяйство в Акмолинской области в 1908 г. Том III. Санкт-Петербург, 1910 г. 136 с.
- Савельева Т.В. Формирование средневековых городов у кочевников (по материалам раскопок городища Талгар) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций / Отв. ред. Масон В.М. Алма-Ата: Наука, 1989. С. 432–438.
- Хабдулина М.К. Этнографическое поселение Козыкош конца XIX – начала XX в. // Материалы Международной научно-практической конференции «Маргулановские чтения-2022» (Алматы, 12–13 апреля 2022 г.). Алматы, 2022. С. 9–15.
- Шагирбаев М.С., Ганиева А.С., Сакенов С.К. «Хозяйство казахов Нура-Ишимского междуречья XIX – начала XX в. (по остеологическим материалам зимовки Бозок II)» // научный журнал «Қазақстан археологиясы». Алматы, 2022. № 1 (15). С. 146–163. <https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.146.163>.

